

Ірина ПРЕЛОВСЬКА

«Московський конкордат» 1943 р. та його наслідки для церковного життя в Україні та за кордоном

Статтю «Московський конкордат» 1943 р. та його наслідки для церковного життя в Україні та за кордоном» присвячено кардинальним змінам у відносинах між радянською державою і Російською Православною Церквою в роки Другої Світової війни. Головну увагу звернуто на проблеми зміни внутрішньої політики керівництва СРСР щодо Російської Православної Церкви.

Ключові слова: Російська православна церква, «Московський конкордат» 1943 р., митрополит Сергій (Страгородський), Й. В. Сталін, документальні джерела, церковно-державні відносини в СРСР.

Актуальність дослідження подій, які відбулися у вересні 1943 р. і отримали назву в історіографії «Московський конкордат», є очевидною. Зустріч у Кремлі митрополита Сергія (Страгородського) і митрополита Миколая (Ярушевича), з однієї сторони, і Йосифа Сталіна, В'ячеслава Молотова і Георгія Карпова, з другої сторони, привела до кардинальних змін у відносинах між радянською державою і Російською православною церквою в роки Другої світової війни і заклала основи певного типу відносин до самої смерті Йосифа Сталіна у 1953 р.

Але актуальними і поки що малодослідженими залишаються ті аспекти цієї проблеми, які стосуються вивчення його наслідків для церковного життя в Україні та за кордоном наприкінці війни і всього післявоєнного періоду. Дослідження проблеми зміни внутрішньої політики керівництва СРСР щодо Російської православної церкви є важливим у розумінні тих причин, які зумовили специфічне ставлення до всіх церковних напрямів та їх представників, які перебували в окупаційний період в Україні і згодом емігрували на Захід, утворивши нові церковні центри. Окремим питанням є співпраця церковних і державних органів в організації Львівського Собору 1946 р., де офіційно було ліквідовано УГКЦ.

Російська наукова і церковна історіографія мають практично безперервну традицію позитивної оцінки «Московського конкордату» 1943 р. тому, що відносини між церквою і державою в СРСР

радикально змінилися від жорсткого пресингу і проголошення знищення релігійного життя з боку держави до політики співробітництва і припинення гострих форм протистояння. Такі автори, як Д. Поспеловський¹, прот. Владислав Ципін², М. Шкаровський³ та інші позитивно, чи принаймні досить спокійно описують цей несподіваний поворот політики радянської комуністичної держави по відношенню до церкви.

Зокрема прот. Владислав Ципін визначив цю подію наступним чином: «Момент в истории Русской Церкви был исторический. Правительство, допуская избрание патриарха, открытие приходов и духовных школ, откровенно признавало несбыточность большевистских планов полного разгрома Церкви и устранения ее из жизни народа. По существу были заключены условия своего рода “конкордата”, который в основном государственная власть соблюдала вплоть до начала хрущовских гонений»⁴.

Натомість українська історіографія має дещо інший погляд, який зумовлений іншим критерієм оцінки проблеми. Українська радянська історіографія була не просто суголосна загальнорадянській, а й навіть додатково засуджувала «український націоналізм».

Представники української закордонної історіографії засуджували керівництво Російської церкви за цю угоду. Так само деякі представники сучасної української історіографії різко негативно оцінюють цю подію. Наприклад, в одній з публікацій волинського історика-архівіста В. Рожка зазначено, що Й. Сталін посадив на патріарший трон у Москві митрополита Сергія, «який продав свою душу червоному дияволу»⁵.

Останнім часом з'явилося двотомне видання, здійснене Інститутом історії України НАНУ, в якому розглянуто різноманітні аспекти дослідження Другої світової війни, в т.ч. церковного життя в цей період⁶.

Подія, яка отримала в історіографії назву «Московський конкордат» 1943 р., була викликана багатьма обставинами. На початку осені 1943 р. керівництво Англійської Церкви виявило бажання відвідати Москву і зустрітися з керівництвом РПЦ. Зустріч з новообраним Патріархом РПЦ повинна була справити певний ефект на англійську делегацію і покращити ставлення до СРСР з боку союзників по Антигітлерівській коаліції.

31 серпня 1943 р. до Москви з Ульяновська повернулися митрополит Сергій (Страгородський). Логічним завершенням всіх

змін у ставленні керівництва СРСР до Православної Церкви впродовж Другої Світової війни став прийом 4 вересня 1943 р. у Кремлі, коли Голова Уряду СРСР Йосиф Сталін та В'ячеслав Молотов зустрілися з вищим керівництвом РПЦ в особі митрополита Сергія (Страгородського) та митрополита Київського Миколая (Ярушевича).

Згодом митрополит Миколай писав про те, що вся церковна делегація була вражена сердечною простотою прийому і самою особистістю глави уряду; але під цією зовнішньою чарівною простотою – в його словах, в його спілкуванні з людьми вони бачили справжню велич вождя, котрого вся країна по праву іменує Великим Сталіним.

В цілому причинами, які викликали зміну становища Православної Церкви в СРСР було наступне: 1) рівень релігійності населення, який, незважаючи на шалену антирелігійну пропаганду, репресії і руйнацію церковного життя, залишався дуже високим і збільшився з початком війни; 2) патріотична діяльність РПЦ та декларація лояльності керівництва до влади; 3) небезпека пропаганди німецьких окупаційних властей, яка проголосила захист Церкви і сприяла відродженню церковного життя на окупованих землях; 4) необхідність знайти нові форми для існування фактично відновленого релігійного життя, що відродилося на окупованих землях, а тепер знову опинилося на території СРСР; 5) перехід від домінування в офіційній ідеології інтернаціонально-космополітичних ідеалів до російських національно-патріотичних; 6) бажання використати РПЦ в державній зовнішньо-політичній діяльності. Замість традиційного «Російська» Православну Церкву в СРСР тепер було названо «Руська», чим було підкреслено її національний характер.

8 вересня 1943 р. відбувся Архиєрейський собор РПЦ, на якому були присутні 19 архиєреїв⁷. Деякі з них були доставлені з місць ув'язнення. На Архиєрейському Соборі РПЦ митрополита Сергія (Страгородського) було обрано Св. Патріархом Московським і всієї Руси, а також утворено Священний Синод РПЦ.

Інтронізація новообраного Патріарха відбулася в кафедральному Богоявленському соборі 12 вересня 1943 р. в Москві. Собор виніс постанову, в якій було засуджено за колабораціонізм з німецькою окупаційною владою тих, хто перебував на окупованій території: «Кожний винний в зраді загальноцерковної справи і той, хто

перейшов на бік фашизму, як противник Хреста Господнього, нехай вважається відлученим, а єпископ чи клірик – позбавленим сану».

Уряд вітав новообраного Патріарха. Діалог між державою і Церквою почався і з ним започаткувався, хоч і на короткий час, новий стан Церкви за радянський часів, який тривав практично до кінця перебування Й. Сталіна при владі до 1953 р. і якийсь час до розвою хрущовських гонінь.

Одним з основних прохань, які висловили митрополити в розмові зі Сталіним 4 вересня 1943 р., були питання про відновлення духовної освіти. Дозвіл було надано і 15 липня 1945 р. відбулося відкриття пастирсько-богословських курсів в Одесі, які пізніше стали Одеською духовною семінарією. Київську духовну семінарію було відкрито 18 лютого 1947 р. в будинку, який належав до комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря. Через заперечення влади не відбулося заплановане відкриття Київської духовної академії та семінарії у Львові.

14 вересня 1943 р. РНК СРСР видала постанову про організацію Ради в Правах РПЦ. 7 жовтня 1943 р. Й. Сталін підписав постанову № 1095 «Про утвердження Положення про Раду у справах Російської православної церкви при Раднаркомі СРСР» Документ окреслив коло обов'язків новоствореного органу: 1) розгляд питань, які ставляться Патріархом Московським і вимагають рішення уряду; 2) розробка проектів законодавчих актів і постанов з питань, що стосуються РПЦ; 3) подання до РНК СРСР висновків з питань життєдіяльності РПЦ; 4) нагляд за правильним і своєчасним виїленням у життя на всій території СРСР законів і постанов уряду; 5) загальний облік храмів і складання статистичних зведень за даними, що подаються місцевими уповноваженими. Рада у справах РПЦ мала при раднаркомах союзних і автономних республік, облвиконкомах своїх уповноважених.

Місце дореволюційного обер-прокурора посів новостворений державний орган – Рада у справах РПЦ при Раді Народних Комісарів (згодом – Раді Міністрів СРСР). Очолив новостворений орган Георгій Григорович Карпов, кадровий працівник органів державної безпеки, який до того відповідав в апараті НКВС за релігійні питання.

Про те, що цей «Московський конкордат» 1943 р. не був тимчасовим явищем або тільки прижиттєвою домовленістю між Й. Сталіним і митрополитом Сергієм (Страгородським), свідчить перше звернення до голови Раднаркому СРСР після смерті Св.

Патріарха Московського і всієї Русі Сергія (Страгородського) патріаршого місцеблюстителя митрополита Алексія (Симанського), якого згодом було обрано Св. Патріархом Московським і всієї Русі.

У зверненні від 20 травня 1945 р. митрополит Алексій (Симанський) писав: «Нашу Православну Церков постигло тяжелое испытание: скончался патриарх Сергей, восемнадцать лет управлявший Русской Церковью. Вам хорошо известно, с какой мудростью он нес это трудное послушание; вам известна и его любовь к Родине, его патриотизм... С его кончиной Церков наша осиротела. По завещанию почившего патриарха мне судил Бог принять на себя должность патриаршего местоблюстителя... В предстоящей мне деятельности я буду неизменно и неуклонно руководиться теми принципами, которыми была отмечена церковная деятельность почившего патриарха: следование канонам и установлениям церковным, с одной стороны, и неизменная верность Родине и возглавляемому Вами правительству нашему – с другой»⁸.

Митрополит Сергій (Страгородський) в перші роки війни і особливо у 1942 р. випустив цілу низку пастирських послань, які за допомогою радянських літаків розкидалися на окупованих територіях України і нагадували про приналежність цих земель до СРСР, а вірних – до Російської Православної Церкви. У березні 1942 р. до Великодня з Ульяновська було випущено кілька послань самого митрополита Сергія (Страгородського) і всього Св. Синоду РПЦ, які були спрямовані проти митрополита УАПЦ Полікарпа (Сікорського), оскільки він служив на окупованій території.

Наслідки «Московського конкордату» 1943 р. для українських православних були надзвичайно важкими. Населення України, яке пережило окупацію, після повернення радянської адміністрації було переведене через фільтраційні комісії. Важливе значення мало і те, чи до «правильного» церковного напрямку належали ті, хто був в окупації.

Після відновлення УРСР відбулася досить швидка ліквідація всіх напрямів Української Православної Церкви, які виникли в роки війни. Це стосувалося в УАПЦ на звільнених землях України, яку очолював митрополит Полікарп (Сікорський), Української Автономної Церкви в канонічній єдності з Московським патріархатом на чолі з митрополитом Олексієм (Громадським), окремим церковним напрямом, який очолив у Харкові митрополит Феофіл (Булдовський)

та інших церковних осередків. Після виходу Радянської Армії за колишній кодон СРСР такі ж проблеми виникли і для православних осередків Польщі, Словаччини та ін.

«Московський конкордат» 1943 р. став вирішальним фактором у справі утворення Українського екзархату Московського патріархату на території УРСР після Львівського собору 1946 р., на якому було на державному рівні ліквідовано Українську Греко-Католицьку Церкву як таку, що в принципі не вписувалась в затверджену на вищому державному рівні і єдино можливу форму церковного життя в СРСР.

Сформований режим надзвичайної секретності щодо найважливіших напрямів державної і церковної діяльності, який був випрацьований у міжвоєнний період в СРСР, продовжував діяти і після війни, з тією різницею, що до державних справ тепер було залучено і керівництво Російської Православної Церкви. Це спричинило до запровадження режиму надзвичайної секретності і ретельного заховання будь-якої інформації про всіх, хто діяв на окупованих територіях, а згодом отримав призначення на церковні катедри або в УРСР, або в країни соціалістичного табору після 1945 р. Прикладом такого церковного служіння може бути архієпископ Львівський і Тернопільський Макарій (Оксіук)⁹.

Наслідки «Московського конкордату» 1943 р. для тих українських православних ієрархів, духовенства і мирян, які емігрували за кордон, поки що залишаються малодослідженою темою. Ідеологічне протистояння в світі після закінчення Другої світової війни спричинило визначення всіх тих, хто опинився за межами СРСР, колаборантами і «зрадниками Батьківщини» з усіма відповідними оргвисновками.

Таким чином, весь окреслений комплекс наслідків «Московського конкордату» 1943 р. для українських православних є маловивченою і важливою для подальшого дослідження темою, оскільки присутність напрацьованих за післявоєнний період негативних характеристик стосовно потенційних напрямів розвитку Українського Православ'я, зокрема проголошення автокефалії, і досі впливає на сучасні російсько-українські стосунки.

¹ Поспеловский Д. Православная Церковь в истории Руси, России и СССР. – М., 1996. – С. 298.

² Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700-2005) / 3-е изд., испр. – М.: Изд.

- Сретенского монастыря, 2007. – С. 461-479.
- ³ Шкаровский М. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 гг. – М.: Крутицкое Патриаршее Подворье, 1999. – 400с.
- ⁴ Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700-2005)... – С. 464.
- ⁵ Рожко В.Є. Відродження Української Православної церкви на Волині (1917 – 2006 рр.). – Луцьк, 2007. – С. 215.
- ⁶ Розділ 5. Соціокультурні процеси воєнної доби. Релігійне життя в Україні (1941-1946 рр.) (О. Лисенко, М. Михайлуца, І. Поїздник) // Україна в Другій Світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси: У 2 кн. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 2. – С. 177-230.
- ⁷ Цыпин Владислав, протоиерей. История Русской Православной Церкви. Синодальный и новейший периоды (1700-2005)... – С. 464.
- ⁸ Там само. – С. 478.
- ⁹ Преловська І., Файда О. Макарій (Оксіюк) // Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: біобібліогр. слов. / упоряд. Е.Г.Циганкова, Ю.М.Кочубей, О.Д.Василіюк; редкол. Матвеева Л.В. (голов. Ред.) [та ін.] – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАНУ, 2011. – С. 144-145.

SUMMARY

Dr. Iryna Prelovska

“Moscow concordat” in 1943 and its implications for church life in Ukraine and abroad

The article “Moscow concordat” of 1943 and its implications for church life in Ukraine and abroad” is dedicated to fundamental changes in a relationship between the state and the Russian Orthodox Church, during the World War II. The main attention is paid to the problems of domestic policy changes of USSR’s leaders to the Russian Orthodox Church

Keywords: Russian Orthodox Church, “Moscow concordat” 1943, Metropolitan Sergey (Stragorodsky), J. Stalin, documentary sources, church-state relations in the USSR

Алла КИРИДОН

Республіканська нарада уповноважених Ради у справах релігійних культів по Українській РСР (Київ, 8-11 серпня 1945 р.)

Створення Ради у справах Руської православної церкви (1943 р.) та Ради у справах релігійних культів при Раді народних комісарів СРСР (1944 р.)